Відбиття особливостей народного мовлення в альманасі «Русалка Днѣстровая» (1837)

М.Л.Микитин

У першій половині XIX століття в Західній Україні писали кириличною азбукою, традиційним правописом XVII-XVIII століття і мішаною мовою – «язичієм» [7:20]. У цей період, коли йшлося про долю української мови й народу в Галичині, відчувалася потреба появи глибоко народного твору. Першою такою спробою і був альманах «Русалка Днѣстровая», виданий М.Шашкевичем, І.Вагилевичем, Я.Головацьким у 1837 р. у Будапешті [1:7]. Дотримуючись думки, що народні твори слід писати за правилом: «Пиши як чуєш, а читай як бачиш», члени руської трійці в основу правопису «Русалки Дністрової» поклали фонетичний правопис [9:25]. Звук [и] передавався буквою и (витягнули); звук [і], що походив з [о], [е] – буквою і (рідна, жінки); звук [і], що походив з ѣ, передавали буквою ѣ (недѣля), йотований [і] – також буквою ѣ (ѣде); звук [е] – буквою е, а йотований [е] – буквою є (моє), йотований [о] та м'якість приголосного перед [о] вперше стали позначати буквосполученнями йо та ьо (його, сьогоднѣ). Нескладовий [ў] передавали буквою ў: [порубаў], проривний [г] – буквою г, африкат [дж] - сербською буквою ц. Роздільна вимова твердого приголосного з йотованим на письмі не позначалась (бю). Етимологічне -тся передавалось через т-ся [7:20]. Отже, правописні особливості альманаху дають підстави для спостереження над фонетичними особливостями живого народного мовлення, бо значною мірою сприяли фіксації народної вимови звуків, їх сполук.

Голосний [е] під наголосом передається в альманасі літерою е послідовно: *землю (3), прелюбезна (7), старенькая (7), мене (8), ранесенько (13)*. У словах *очий (2), плечий (22),*

людий (5) відчувається вплив діалектної вимови. Ненаголошений [е] перед складом з [и], [у], [і] фіксується як [е]: *сестру (1), великдень (3), заплети (3), повернути (8), несут (14), весн ѣ (14), женити (21)*. Тільки у слові *мин ѣ (51; 71)* ненаголошений [е] перед складом з наголошеним голосним високого піднесення передається як [и]. Вимова ненаголошеного [е] як [и] у слові *мин ѣ* засвідчена в «Енеїді» І.Котляревського, у «Грамматике» О.Павловського. Отже, ця вимовна риса в українській мові була й часто фіксувалася на письмі.

Вимова наголошеного [и] у досліджуваному джерелі передається літерою и: *дитин ѣ (6), личеньку (7), дивна (9), кричит (25), бистрою (37)*. Ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [е], [а], [о] позначається буквою е: 1) у коренях дієслів -бир-, -пир-: *уберайтесє (8), наперає (10), заберає (3), заберали (25)*; 2) у прислівниках *лебонь (27), леше (56)*. Але фіксуються в альманасі й такі випадки, в яких ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [о], [а] не наближається до [е]: *повитирай (3), зимове (3), колисати (6), забирайте (10), либонь (30)*. У словах *вітворити (48), вітвори (42)* ненаголошений [и] звучить як [і] за впливу діалектної вимови. Отже, у досліджуваному джерелі зрідка фіксується наближення ненаголошеного [и] до [е] у коренях дієслів, прислівників.

В альманасі не фіксується зміна у вимові ненаголошеного [о] перед наголошеним [у]: *голубонько (91)*. Ненаголошений [о] у певній позиції під впливом діалектної вимови наближається до [а]: *зазуля (31), зазуленьки (33)*. Ненаголошений [о] наближається до у перед складом з наголошеним [у] у творах Г.Сковороди: *кузуб* [4:42]. В «Енеїді» І.Котляревського, в граматиці О.Павловського ця вимовна особливість не зафіксована.

Вимова -ова-, -ува- у деяких випадках в альманасі «Русалка Дністрова» збігається з літературною: *годувати (19), панувати (19), ночувати (35)*, але *грабовали (5), годовала (7), зимовати (10), даровали (16)*. Іноді суфікс -ува- вжито в «Грамматике» О.Павловського: *дывувався (34)*. Але в альманасі «Русалка Дністрова» суфікс -ува- вживається послідовніше, ніж в «Грамматике» О.Павловського.

У творах альманаху засвідчене вживання о після [ж], [ч], [ш] перед твердим приголосним, перед складом з [о], [а]: *шоўкові ѣ (8), чола (90)*. Літера е після [ж], [ч], [ш] вживається перед м'яким приголосним, а також перед складом з [и], [і]: *оченьками (6), личеньку (7), женити (21), Чернівцьох (11), челядь (25)*.

Ця вимовна особливість засвідчується у творах Г.Сковороди: *жолтобоко*, в «Енеїді» І.П.Котляревського: *шовковый (18; I)*, у першій друкованій граматиці О.Павловського: *чоботаръ (65), шопа (66)*. Отже, в альманасі «Русалка Дністрова» чітко простежується та ж сама тенденція до вживання [о], [е] після шиплячих [ж], [ч], [ш].

Староруські сполучення ль, лъ, які в українській загальнонародній мові у відкритих складах розвинулись у сполучення ли, знайшли таке відбиття і в мові «Русалки Дністрової»: *блискають (6), блищати (72)*. Тенденція до вимови [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними знаходить підтвердження у «Грамматике» О.Павловського: *блыскавка (26), чорнобрывці (74)*.

У творах альманаху «Русалка Дністрова» знайшла відбиття літературна вимова приголосних. На позначення префікса [з-] перед глухими [к], [п], [х] вживається літера с: *сколотили (3), скидай (7), спіткало (12), сходити (21)*, але *зкрутило (86)*. Перед літерою с префікс позначається буквою з: *зсукау (39), зсічемосє (50)*. Префікс [з] перед шиплячим, зокрема [ч], передається літерою с, отже, фіксується лише оглушення дзвінкого перед глухим: *счорн ѣє (72), счезаў (87)*. У літературній мові вже склалася певна традиція, що сприяла виробленню нинішньої орфоепічної норми: в «Енеїді»: *схаменулись, схватывся (40; IV)*, в О.Павловського: *сподобавъ (59), скажешъ (88)*.

У творах альманаху засвідчується варіантна передача на письмі префікса роз-: *роспл ѣтали (45), росколоў (67), ростл ѣває (81), розступают (13)*, аналогічно і перед шиплячим: *розчесує (17), розжарені (110), росч ѣсує (25)*.

Варіантне вживання префікса роз- наявне у рукописі Климентія Зіновієва: *роспустивъ*

(229) і *розказуєть (222)*, здебільшого з оглушенням у префіксі роз- перед глухими приголосними фіксує «Енеїда»: *росказать (31; II), росходився (5; III)*, але розходився (16;I). Здебільшого оглушується [з] у префіксі роз- і в альманасі «Русалка Дністрова». На основі одного слова *безчестними (73)*, можна стверджувати про збереження [з] у префіксі без-. Тенденція до збереження дзвінкого [з] у префіксі без- знаходить підтвердження в «Енеїді»: *безтолковы (26; III)*, в О.Павловського: *безсурманъ (26)*.

У сучасній літературній вимові дзвінкі приголосні,за нормами, завжди звучать дзвінко – в кінці слова і перед глухими приголосними (за окремими винятками). У досліджуваному матеріалі послідовно вживаються у кінці слова і перед глухими приголосними букви на позначення дзвінкого приголосного: *віз (17), назад (19), луг (71), мороз (71), лад (89), стежки (8), солодким (19), молодша (28), гадку (34), парубки (43), р ѣзко (89)*. Заслуговує на увагу слово *лехкій (73; 91)*, /але *легкій (91)*/, в якому засвідчується вимова [г] як [х], що стала нормою сучасної української мови.

Дзвінкий приголосний у кінці слова й перед глухими зберігається в «Енеїді»: *лобъ (12; III), гребти (4; II)*, у граматиці О.Павловського: *везты (81)*, крім слів типу *віттыль*.

У діалектній вимові, зокрема південно-західній, дзвінкі приголосні у кінці складу оглушуться: [н'ішка] – *ніжка* [6:104]. Але в «Русалці Дністровій» ця діалектна риса не відбита.

Послідовне збереження дзвінкості приголосних перед глухими і в кінці слова свідчить пропродовження літературної традиції на сторінках альманаху. Можна говорити про те, що правописна практика цього альманаху сприяла утвердженню орфоепічногозбереження дзвінкості приголосних у літературній мові.

Префікс *від-* (*од-*) перед глухими приголосними фіксується із збереженням дзвінкого [д]: *видтерати (12), відчинивши (92)*. Варіанти *отъ* та *одъ* фіксуються в «Енеїді»: *одпроводити (34; III), отцурався (16; II)*. Однакове написання *од-* має префікс перед глухими й дзвінкими приголосними у граматиці О.Павловського: *одкарабкуюся (48), одлыгаюся (48)*.

У досліджуваному джерелі звук [в] позначається відповідно до вимови як ў: 1) на початку слова перед приголосним: *ўбераў (39,40), ўдовиц ѣ (106), ўбогі (7)*; 2) у середині слова після голосного перед приголосним: *піўночі (20), шоўкові ѣ (8), жоўтенькая (25)*; 3) у кінці слова: *піднимаў (89), счезаў (87), хукаў (39), розсипаў (87)*.

Тільки у правописі «Русалки Дністрової» [в] передавався відповідно до вимови знаком у. Це дуже важливо відмітити, бо вся правописна практика XIX і XX століття не розрізняє різну звукову реалізацію фонеми /в/, що зумовлює значні та все прогресуючі вимовні огріхи.

М'якість приголосних передається в альманасі «Русалка Дністрова» непослідовно: 1) приголосний [ц'] у кінці слова: *місяць (117), хлопець (104)*, але *в ѣнец (109), в ѣпрец (76)*; 2) приголосний [т'] у суфіксі -ість: *нерадість (91), в ѣрність (82)* та ін. Але приголосний [т] твердий у формах 3 особи дієслів: *видит (86), б ѣл ѣот (76), кат ѣт (14), несут (14), ведут (23)*. Приголосний [р] у кінці слова (за винятком *зв ѣрь (93; 41)* й у середині слова передається як твердий: *явір (43), двір (20; 83), вечір (13), Дн ѣпр (63), гірким (20), Самагірскій (10)*.

Не фіксується у творах альманаху асиміляція свистячих [з], [с] перед шиплячими [ч], [ш], [ж] на межі префікса й кореня: *розчесує (17), розш ѣйнулисє (55), розжарені (110), счорн ѣє (72)*.

Вимова свистячого перед шиплячим як шиплячого представлена в «Енеїді» І.Котляревського: *забряжчали (20; I)*, у граматиці О.Павловського: *рожжалувався (83)*. В альманасі це фонетичне явище не закріплене на письмі.

Вимова шиплячого перед свистячим як свистячого передається у досліджуваному джерелі зрідка: *виберaєся (97), зведеся (100)*, але *напєшся (18), дочц ѣ (6), мат ѣночц ѣ (51)*.

Зрідка ця вимовна риса виявляється у творах І.Котляревського: *боляцц ѣ (20; I)*, але *трясешся (29; I)*. Абсолютно відбита асиміляція шиплячого наступним м'яким свистячим у О.Павловського: *засмі ѣсься (80), печуроцьці (82)*. В альманасі «Русалка Дністрова» фіксація на письмі вимови [шс'] як [с'с'], [чц'] > [ц'ц'] є ще слабкою тенденцією.

За сучасними орфоепічними нормами проривний [т] перед [ч] змінюється на шиплячий

африкат [ч]. Переконливого спостереження над асиміляцією твердого [т] за місцем і способом творення провести не можемо, бо у слові *братчик (104)* літера т зберігається. Інших випадків у текстах альманаху не виявлено.

Лише один раз зафіксована асиміляція [т'с'] > [ц'ц'] у дієслівних формах: *розіліецця (65)*. У всіх останніх випадках: *бют-ся (4), годит-сє (10), гнут-ся (22), вертать-ся (73), сходѣп-ся (15), пєт-ся (18), подивит-ся (14), приближит-сє (8)*. Це дало підстави твердити А.А.Москаленкові про повну відсутність цього явища в альманасі [7:21].

Асиміляція [т'с'] зрідка представлена у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва: *не вернеця*, але *снитсѧ* [3:240]. Послідовно фіксується ця вимовна особливість в «Граматике» Павловського: *барьцьця (6), схаменуцьця (60)*. Непослідовне відбиття [т'с'] як [ц'ц'] у досліджуваному матеріалі пояснюється впливом традиції написання.

Не передається в альманасі африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим і шиплячим: *молодці, городця (29), швидче (103)*. Ця особливість вимови традиційно не фіксувалася на письмі. Фіксація подовженої вимови м'яких зубних і напівпом'якшених не виявляється в альманасі: *зѣля (30), гѣля (31), Поділя (34), братя (18), камѣня (29), волосє (93), весѣля (100)*. В літературній мові Східної України це явище виявляється у творах Г.Сковороди: *голляхъ* [11:253], в «Енеїді»: *убрання (13; I)* і послідовно – в граматиці Павловського: *багатьтѣ (7), весільлѣ (8)*.

Зрідка фіксується у досліджуваному альманасі дисиміляція приголосних [чн]: *рушник (10), рушницѣ (117)*, але *ручницями (95)*. Дисиміляція в групі приголосних [чн] зрідка фіксується в «Енеїді» І.Котляревського: *сердешненькій (37; II)*. Засвідчена дисиміляція [чн] в граматиці О.Павловського: *мірошнькъ (46)*. За сучасними літературними нормами пишеться відповідно до вимови: *чесний, щасливий*. В альманасі спрощення представлено непослідовно: *серце (2), щаслива (22), радосно (89)*, але *честних (116), містце (93)*. Ця вимовна особливість фіксується у творах Г.Сковороди: *щаслив*. Непослідовно відбито спрощення приголосних в «Енеїді»: *щасливо (37;II)*, але *праздники (62; III)*.

Отже, спрощення у групах приголосних непослідовно фіксувалось у всіх проаналізованих нами джерелах. На позначення африката [дз] у досліджуваному матеріалі вживається зрідка дз: *задзвонили (20)*, але *звонят (32), звін (62)*.

Буквосполучення *дз* на позначення африката [дз] вживається в «Енеїді» І.Котляревського: *дзвинъ (7;II)*, у граматиці О.Павловського: *дзвоньця (33)*. Для позначення африката [дж] вживається буква ц. Факти свідчать, що в альманасі «Русалка Дністрова» започаткована передача на письмі чергування [д] // [дж]: *приѣжцают (4), похоцати (22), посхоцували, сацений (41)*. В «Енеїді» І.Котляревського чергування [д] // [дж] не знайшло відбиття: *сажае (33;III)*, не фіксується відповідне чергування й у граматиці О.Павловського: *шкожу (66), гожуся (100)*, а також у пам'ятках старої української літературної мови. Оскільки чергування [д] // [дж] властиве південно-західному діалекту, то в альманасі Західної України чітко підкреслюються особливості народної вимови.

В альманасі «Русалка Дністрова» продовжені традиції вживання е, о після шиплячих, послідовно вживаються букви на позначення дзвінкого у кінці слова й перед глухими, чітко простежується літера д на позначення дзвінкого [д] у префіксі од-, засвідчена традиційна передача префікса без-. Іноді ненаголошений [е] перед складом з [і] передається літерою и. Зрідка ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [е], [а], [о] позначається літерою е, зокрема у коренях іменників, прислівників.

Префікс [з] перед [к], [п], [х], [ч] оглушується (за винятком слова *зкрутило*) і передається літерою с. Для префікса роз- у досліджуваному джерелі характерна варіантна передача як роз- і рос-. Вимова суфікса -ува- в деяких випадках відповідає сучасним нормам. Звук [в] послідовно передається як [ў] у кінці слова, на початку слова перед приголосним й у середині слова після голосного перед приголосним. Не фіксується м'якість кінцевого [т'] у дієсловах 3 ос. одн. і мн. Зрідка у досліджуваному альманасі фіксується асиміляція шиплячого

перед свистячим, дисиміляція приголосних [чн]. Лише один випадок свідчить про фіксацію африкатизації [т'] перед свистячим. Непослідовно фіксується спрощення в групах приголосних. Не передається в досліджуваному альманасі асиміляція свистячого перед шиплячим, асимілятивне подвоєння приголосних, африкатизація [д], [д'] перед свистячим, а також не виявлено літери у на позначення ненаголошеного [о] у певних позиціях. Через недостатність матеріалу не можемо провести спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення. Але на сторінках «Русалки Дністрової» вперше фіксується чергування [д] // [дж], яке не засвідчувалось у попередніх пам'ятках. На цьому ми особливо наголошуємо, бо воно є морфонологічною нормою сучасної української літературної мови. Іноді представлене в альманасі оглушення [г] перед глухими приголосними.

Отже, в альманасі ЗахідноїУкраїни чітко виступають загальнонародні українські риси, а також деякі діалектні, які всупереч південно-східним рисам стали орфоепічною нормою.

Будь-яке наголошування на надто різних відмінностях між східним і західним варіантами української літературної мови на рівні фонетико-орфоепічних особливостей у І половині XIX століття могло б бути лише штучним,бо, як свідчать досліджувані джерела, у процесі формування вимовних норм обох варіантів більше спільного, ніж відмінного.

1. Жилко Ф.Т. Шляхи розвитку української літературної мови в кінці XIX і на початку XXстоліття // Наук.зап. Київ.держ.пед. ін-т.-1948.-Т.7.

2. Жовтобрюх М.А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г.Сковороди // Мовознавство.-1972.-№4.

3. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті.- К.,1971.

4. Кобилянський Б. Лекції з курсу «Історія української літературної мови».-Львів,1965.

5. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелиціованная И.Котляревскимъ: Ч.1-3// Иждивеніемъ М.Парпуры.-СПб.,1798.

6. Москаленко А.А. Конспект лекцій з української діалектології.-Одеса,1940.

7. Москаленко А.А.Нарис історії українського алфавіту і правопису.-Одеса,1958.

8. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія.-СПб.,1818.

9. Ріпецький В.В. Мова й стиль « Русалки Дністрової»// Укр.мова в шк.-1960.-№5.

10. Русалка Днѣстровая. - Фотокопія з видання 1837 року.-К.,1950.

11. Синявський О. Мова творів Г.Сковороди // Червоний шлях.-1924.-№4-5.